

Agenda 2017 – 2020

Ontwerpen aan een rijker, hechter en schoner Nederland

CRA

College van Rijksadviseurs

Schoon evenwicht

Ruimte en mobiliteit gekoppeld

Transitie van het cultuurlandschap

Jaarprogramma

Adviseurs van het Rijk

Verbinden tussen overheid, ontwerppraktijk en samenleving

Wij, de leden van het College van Rijksadviseurs, zijn ruimtelijke ontwerpers in een bijzondere positie. Vanuit onze ontwerppraktijk verblijven wij tijdelijk in de wereld van de Rijksoverheid om onze expertise daar in te zetten. Dit geeft ons de mogelijkheid, en ook de opdracht, om als verbinder op te treden. Verbinder tussen overheid, ontwerpwereld en samenleving, en ook verbinder tussen departementen, directies en overheden. Zeker nu door decentralisatie veel ruimtelijke opgaven zijn verschoven van het rijk naar provincies en gemeenten, zijn er nieuwe samenwerkingsverbanden nodig. Wij spelen hierin als CRa een onafhankelijke rol. Wij zijn aangesteld voor vier jaar: lang genoeg om het domein van het Rijk tot op zekere hoogte te doorgronden zodat we op een zinvolle manier kunnen adviseren, kort genoeg om er niet mee vergroeid te raken.

Schoon evenwicht

Ruimte en mobiliteit gekoppeld

Transitie van het cultuurlandschap

Jaarprogramma

In alle activiteiten van het CRa zal onze verbindende rol terug te vinden zijn. Die varieert van het initiëren van het debat, het met ontwerpend onderzoek verkennen van vragen en het agenderen van nieuwe opgaven, tot aan het verbinden van verschillende disciplines bij grote uitvoeringsprojecten. Wij zijn betrokken bij kwaliteitsteams, bij grote ruimtelijke programma's en projecten van het Rijk (en vaak ook andere overheden) en voeren met het Rijk het gesprek over het belang van integrale opdrachtverlening en de inzet van ontwerpend onderzoek, zowel bij opdrachten tussen Rijksdiensten als bij opdrachten van Rijksdiensten aan marktpartijen. Zo dragen wij er als College structureel aan bij dat de expertise van het ontwerpvlak een vaste plaats heeft in het handelen van het Rijk.

Als ontwerpers denken we mee met beleid. De Nationale Omgevingsvisie (NOVI), die in 2019, tegelijk met de inwerkingtreding van de Omgevingswet door het kabinet wordt vastgesteld is hiervan een prominent voorbeeld. Het CRa draagt bij aan de totstandkoming van de NOVI door directe betrokkenheid, kritische reflectie en ontwerpend onderzoek als middel voor verdieping. Ook hebben wij door onze integrale en interdepartementale aanpak de positie om bruggen te bouwen en partijen binnen en buiten het Rijk bij elkaar te brengen. Wij hebben daarbij oog voor continuïteit, duurzaamheid, diversiteit en omgevingskwaliteit.

De positie van het CRa is stevig ingebed in de Actieagenda Ruimtelijk Ontwerp van het Rijk, de ARO: *"Het College van Rijksadviseurs adviseert het Rijk over een innovatieve aanpak voor opgaven en de inzet van ontwerp in nationale programma's en rijksprojecten."* Vanuit deze agenda zet het CRa ontwerpkracht in om nieuwe opgaven te agenderen, kansrijke ontwikkelingen te verbeelden en partijen te verbinden en te enthousiasmeren. We stimuleren en ondersteunen overheden om complexe en urgente thema's integraal op te pakken, zoals op het gebied van hergebruik en binnenstedelijke verdichting. We sluiten aan op het programma Erfgoed en Ruimte waar de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed sinds 2012 aan werkt. Met dit programma verbindt het Rijk erfgoed met een aantal grote transformatieopgaven.

Ons werk neemt uiteenlopende vormen aan. Soms helpen wij het Rijk door strategische opgaven, zoals de energietransitie, klimaatadaptatie en de toekomst van de zorg ruimtelijk te verkennen. Soms helpen wij bij het uitvoeren van beleid en programma's op een zodanige wijze dat Rijksinvesteringen leiden tot maximale omgevingskwaliteit. Wij agenderen belangrijke ontwikkelingen en opgaven waarvan wij vinden dat ze nog onvoldoende aandacht krijgen. We zoeken het debat op en initiëren het. We willen sti-

Schoon evenwicht**Ruimte en mobiliteit gekoppeld****Transitie van het cultuurlandschap****Jaarprogramma**

muleren dat ontwerpers in een vroeg stadium betrokken worden bij het scherp krijgen van de strategische opgaven. We zetten ontwerp onderzoek en ideeënrijvragen in en willen experiment en innovatie bevorderen. We helpen de overheid bij het formuleren van (ontwerp) opgaven en het vinden van geschikte ontwerpers. We stimuleren de inzet van jong ontwerptalent. Goed opdrachtgeverschap van overheden is een speerpunt. We zijn hierbij primair gericht op advisering van het Rijk.

Onze taak is tegelijkertijd belangrijk en bescheiden. Wij zijn door de regering benoemd om advies te geven over alle zaken die de ruimte van Nederland betreffen. Wij doen dat gevraagd en ongevraagd, onafhankelijk en met het specifieke doel om de kwaliteit en de samenhang van Nederland als ruimtelijk systeem te dienen. Wij opereren vanuit het algemene belang van omgevingskwaliteit en ontwerp kwaliteit, maar ook in het volle besef dat onze adviezen pas dan effect hebben als ze door anderen worden gezien, gewaardeerd en opgevolgd. Wij staan voor een benadering waarin de overheid zich opstelt als rentmeester, belegger of familiebedrijf, dus als belangenbehartiger van de lange termijn en de regionale en nationale schaal, gericht op 'total cost of ownership', maatschappelijke meerwaarde, samenhang en duurzaamheid.

Als College van Rijksadviseurs staan wij in een lange en tegelijkertijd jonge traditie. De functie van Rijksbouwmeester bestaat al sinds 1806 met architectuur als specialisme. Sinds 2004 heeft de Rijksbouwmeester gezelschap gekregen van Rijksadviseurs op de terreinen van stedenbouw, infrastructuurontwerp, water en landschapsarchitectuur: het geheel van de fysieke leefomgeving. De samenstelling van het College van Rijksadviseurs wisselt elke vier jaar. Wij staan op de schouders van onze voorgangers.

Wij werken als leden van het College intensief samen, in de overtuiging dat deze interdisciplinaire werkwijze een grote meerwaarde oplevert voor onze adviezen. Ook onderhouden we nauwe contacten met andere onafhankelijke organen, zoals de planbureaus (PBL, SCP) onderzoeksinstituten en universiteiten, de RLI en de KNAW. Onze invalshoek is analytisch en geëngageerd, maar ook praktisch. Dat is eigen aan ontwerpers. Het resultaat van onze inspanningen – adviezen, verkenningen, discussies – moet uiteindelijk zichtbaar worden in het veld.

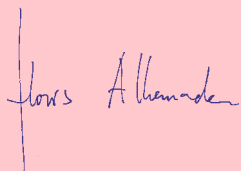
Schoon evenwicht**Ruimte en mobiliteit gekoppeld****Transitie van het cultuurlandschap****Jaarprogramma**

Tot slot zoeken wij effectieve vormen van grensoverschrijdende samenwerking om Nederlandse praktijken en ontwerpkracht te spiegelen aan het buitenland, wederzijds te leren en waar mogelijk samen te werken. Met de Vlaams Bouwmeester en het departement Ruimte Vlaanderen zijn diverse vormen van samenwerken verkend. Er ligt een kans in het gelijkschakelen van gezamenlijke geodata om helderheid te verschaffen in ruimtelijke opgaven die de landsgrens overschrijden. Diverse thema's van de agenda's van de Vlaams Bouwmeester en het CRa lenen zich voor het vormgeven van een lerend netwerk voor inhoudelijke uitwisseling.

In deze agenda zetten wij uiteen hoe wij als College onze opdracht in de periode 2017-2020 opvatten. Elk jaar maken wij onze agenda concreet in een jaarprogramma.

Wij gaan ons de komende vier jaar met volle kracht inzetten voor een duurzamer Nederland met meer diversiteit en tevens meer eenheid, betere verbindingen en ook meer luwte, hogere kwaliteiten, meer contrasten en meer schoonheid, kortom: een rijker, hechter en schoner Nederland.

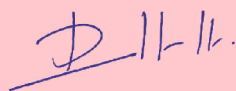
Floris Alkemade

Berno Strootman

Daan Zandbelt

Schoon evenwicht

Ruimte en mobiliteit gekoppeld

Transitie van het cultuurlandschap

Jaarprogramma

Thema's 2017-2020

Ontwerpen aan een rijker, hechter en schoner Nederland

Nederland is een intensief bewerkt en benut land. Over vrijwel iedere vierkante meter is nagedacht. Het land is een ruimtelijk samenhangend systeem, waar elk onderdeel van meerwaarde is voor het geheel, doordat het zich richt op een complementaire ontwikkeling. De diversiteit wordt in samenhang beschouwd, versterkt en gevierd, zoals tussen stad en landelijk gebied, groei en krimp, grootschalig en kleinschalig, oud en nieuw, rustig en dynamisch, excellent verbonden in *splendid isolation*. Nederland is altijd in verandering en nooit af. Steeds zijn er nieuwe opgaven en nieuwe kansen. Wij willen eraan bijdragen dat deze kansen daadwerkelijk worden benut, ten gunste van de generaties van nu en morgen. Daarbij vertrekken we altijd vanuit bestaande (omgevings)kwaliteiten.

Schoon evenwicht

Ruimte en mobiliteit gekoppeld

Transitie van het cultuurlandschap

Jaarprogramma

Nederland staat in de komende decennia voor enkele onvermijdelijke, zeer grote opgaven waarvoor de Rijksoverheid gezamenlijk zal optrekken met andere overheden, maatschappelijke organisaties, burgers en ondernemers. De verdeling van verantwoordelijkheden is op hoofdlijnen duidelijk, maar onze toekomstige omgevingskwaliteit is afhankelijk van de uitwerking van de omgangsvormen. De Rijksoverheid heeft bij al deze opgaven een specifieke rol die zij niet op anderen kan overdragen.

In deze voortdurende transformatie van ons land hebben ruimtelijke ontwerpers een belangrijke taak. Zij zijn in staat om integraal te denken, over de grenzen van vakdisciplines heen, en om samenhangende ruimtelijke concepten te creëren die de bestaande omgevingskwaliteit als uitgangspunt nemen en nieuwe omgevingskwaliteit genereren. Ontwerpers vragen door: wat is precies de opgave? Wat is de vraag achter de vraag? Wie is erbij betrokken, wie is 'probleemeigenaar'? Welke kansen en problemen zijn er, en welke mogelijkheden om 'mee te koppelen'? Hoe kan de oplossing van een concrete opgave tevens meerwaarde elders en voor de lange termijn creëren?

Het CRa bekijkt de Rijksopgaven op de grotere ruimtelijke schaal en de langere termijn en stimuleert om besluiten mede daarop te baseren. Of het nu gaat om de afstoot van publiek vastgoed, de uitbreiding van infrastructuur of de transitie naar hernieuwbare energie.

Deze opstelling van de Rijksoverheid als rentmeester betekent dat alle vraagstukken en transities worden opgevat als middel om bij te dragen aan hogere doelen: een schone en aantrekkelijke leefomgeving, met meer welzijn en welvaart. Oftewel een *rijker, hechter, schoner Nederland*. Vanuit deze blik hebben we drie thema's uitgewerkt: 'Schoon evenwicht', 'Ruimte en mobiliteit gekoppeld', en 'Transitie van het cultuurlandschap'.

Schoon evenwicht**Ruimte en mobiliteit gekoppeld****Transitie van het cultuurlandschap****Jaarprogramma**

Schoon evenwicht

Het klimaat verandert, grondstoffen worden schaarser en de biodiversiteit loopt terug. Dit heeft mondiaal verstrekende gevolgen, ook voor een vruchtbaar en hoog ontwikkeld laagland als Nederland. Het stelt de samenleving voor twee grote opgaven: we moeten verdere klimaatverandering tegengaan, en we moeten ons land aanpassen aan het zich nu al wijzigende klimaat. Om verdere klimaatverandering tegen te gaan, moet de mondiale temperatuurstijging, volgens het verdrag van Parijs worden beperkt tot ruim minder dan twee graden. Om de uitstoot van broeikasgassen te minimaliseren, is een transitie naar hernieuwbare energiebronnen nodig.

Nederland heeft zich internationaal aan deze doelstelling verbonden. We moeten daarnaast onze leefomgeving aanpassen aan een veranderend klimaat. Dit gebeurt met grote nationale programma's voor de versterking van de waterveiligheid aan de kust en langs de grote rivieren. Ook zijn op verschillende schaalniveaus ingrepen noodzakelijk om extremere weertypes (neerslag, hitte, droogte) op te vangen en waar mogelijk te benutten.

Zowel klimaatadaptatie als de energietransitie hebben een flinke ruimtelijke dimensie en onderlinge samenhang. Daarom is het voor het College van Rijksadviseurs relevant ze te verkennen en ze te bezien in hun samenhang met andere thema's als landschap, verstedelijking en mobiliteit.

Wij zullen deze opgaven in samenhang beschouwen en onderscheiden daarbij de volgende drie accenten:

- Energietransitie
- Klimaatadaptatie
- Circulaire economie

Energietransitie

De samenleving moet in de komende decennia op grote schaal overstappen van fossiele naar hernieuwbare energiebronnen. Deze transitie gaat gepaard met ingrijpende veranderingen op ieder vlak, van macro-economisch tot het dagelijks leven.

Wij richten ons op de ruimtelijke dimensie van de energietransitie en verkennen de mogelijke gevolgen met ontwerpend onderzoek. We brengen in kaart wat de ruimtelijke impact is als we Nederland energieneutraal willen maken en verkennen de mogelijke rollen van het Rijk. Wij beschouwen hierbij de schaalniveaus van gebouw, regio, stad en landschap, en zowel vanuit het nationaal als het internationaal perspectief. Wij ontrafelen de opgave op de relevante aspecten elektriciteit, mobiliteit, hoog- en laagtemperatuurwarmte, energieopwekking en -consumptie, energieopslag en -distributie. We stimuleren dat een groeiende (ontwerp) gemeenschap zich dit onderwerp eigen maakt.

We bouwen voort op de adviezen van onze voorgangers. Onder meer door meer inzicht te geven in schaal, energiebron en eigendom, en ook door de dialoog te voeren met (gebieds)partijen. We zoeken aansluiting bij de Energieagenda en de uitwerking van de vier transitiepaden en leggen de verbinding met de Nationale Omgevingsvisie.

2

Klimaatadaptatie

De klimaatverandering heeft in een deltagebied als Nederland specifieke gevolgen. De zeespiegel stijgt, de rivierwateraanvoer wordt grilliger, en er komen meer extremen in het weer, zoals zware stormen en dito regenval. Ons land moet daarom opnieuw, zoals zo vaak in de geschiedenis, vergaande maatregelen nemen om de waterhuishouding aan te passen en de waterveiligheid op het vertrouwde hoge peil te handhaven. In het Deltaprogramma zijn dergelijke maatregelen opgenomen. Zij vergen grote financiële investering en grijpen per definitie diep in het landschap in. Het vrijwel voltooide programma 'Ruimte voor de rivier' bewijst dat verbetering van de waterveiligheid tegelijkertijd de ruimtelijke kwaliteit ten goede kan komen. Veiligheid en een mooier en beter bruikbaar land gaan hand in hand op een manier die internationaal bewondering afdwingt. Wij willen eraan bijdragen dat ook de programma's die de komende jaren worden gerealiseerd, zoals het Hoogwaterbeschermingsprogramma (HWBP), bijdragen aan een hoge omgevingskwaliteit.

Ook in het stedelijk gebied is klimaatadaptatie nodig. Het gaat hier om aanpassingen van de waterhuishouding, het voorkomen van hittestress, het ontwerpen van evacuatie-routes, en reserveringen voor piekberging. Deze opgave is goed te koppelen aan 'groene ader'-netwerken voor actieve vervoerswijzen, te fiets en te voet, waardoor noodzakelijke aanpassingen tegelijkertijd bijdragen aan een betere leefomgeving.

3

Circulaire economie

Een derde aspect van een schoon evenwicht is dat van de grondstoffen. We gaan met een hoog tempo door de voorraden heen. De exponentieel groeiende vraag leidt tot een steeds grotere milieubelasting, afnemende biodiversiteit, en stijgende emissies. Grondstoffenschaarste zal ook grote economische en geopolitieke gevolgen hebben. Een alternatief hiervoor is de circulaire economie die uitgaat van een samenleving zonder afval, doordat het waardebehoud van producten en grondstoffen ook in reststromen centraal staat. Overal in het land zien we experimenten en initiatieven die invulling geven aan deze manier van denken en produceren; Nederland ontwikkelt zich als testland voor circulaire economie.

De Rijksoverheid sluit zich hierbij aan met het rijksbrede programma 'Nederland circulair in 2050', met de concrete ambitie om rond 2030 de helft minder primaire grondstoffen te gebruiken. Dat is een ambitieuze doelstelling met een reeks cruciale vraagstukken. Wat betekent het bijvoorbeeld om materiaalstromen daadwerkelijk te sluiten? Wat zijn nieuwe business-modellen die de circulaire economie rendabel maken? Wat betekent dit voor de ruimtelijke ordening en de vormgeving van ons land? En welke rol kan de Rijksoverheid hierin spelen? Ziet een afvalloze stad er bijvoorbeeld heel anders uit dan de huidige steden?

3

Circulaire economie

Het CRa ziet de transitie naar een circulaire economie als een kans om met een hernieuwde blik na te denken over de productie en logistiek in ons land. Dit vraagt om een ontwerpende blik door de schalen heen, regionaal en (inter)nationaal, waarbij het Rijk een sleutelrol kan spelen, ook als initiator en om een voorbeeldfunctie te vervullen. De ruimtelijke consequenties van de transitie naar een circulaire economie moeten helder worden gemaakt. Ontwerpkracht helpt om greep krijgen op de verschillende ketens en stromen en keuzemogelijkheden voor beleid zichtbaar maken, maar ook om dit alles te verbinden met omgevingskwaliteit. De circulaire economie hangt voorts nauw samen met andere thema's zoals energietransitie, de verstedelijkingsopgave en het benutten van de bestaande stad, en verduurzaming van de landbouw.

Ruimte en mobiliteit gekoppeld

In het al sterk verstedelijkte Nederland vindt momenteel opnieuw een trek naar de stad plaats. In het westen en midden van het land heerst een toenemende ruimtedruk en een sterke stedelijke dynamiek. Er tekent zich een markant stedelijk middengebied af, bijvoorbeeld wanneer men kijkt naar het aantal banen dat binnen een aanvaardbare reisafstand bereikbaar is. In andere gebieden, veelal tegen de landsgrenzen aan, zien we krimp, vergrijzing en bevolkingsdaling.

Wij onderschrijven het streven van het Rijk naar duurzame verstedelijking, die de concurrentiekracht en leefkwaliteit van Nederland vergroot en synergetische voordelen benut. Door een integrale aanpak van opgaven rond mobiliteit en verstedelijking kunnen maatschappelijke investeringen beter worden benut en wordt de keuzevrijheid in aantrekkelijke werk- en leefmilieus vergroot. Dit vergt enerzijds het accommoderen van een grote woningbouwopgave, anderzijds het versterken van economische structuren. Economisch gezien gaat het om het versterken van clustervorming, het benutten van netwerkkracht en het creëren van aantrekkelijke interactiemilieus op goed bereikbare plekken. Daardoor kunnen meer mensen elkaar op aantrekkelijke wijze eenvoudig ontmoeten: voor werk, scholing, zorg of dienstverlening. Een goede koppeling tussen mobiliteit en verstedelijking is daarom essentieel. Het opstellen van de Nationale Omgevingsvisie biedt kansen voor het Rijk om te sturen met een duidelijke visie, goede instrumenten en de juiste investeringen. Het CRa denkt hierover mee met de opstellers van de NOVI.

In het stedelijk gebied moeten nog veel woningen worden gebouwd, als antwoord op de trek naar de stad en de toename van het aantal kleinere huishoudens. De schattingen lopen uiteen tussen 0,5 miljoen en 1,5 miljoen nieuwe woningen tot 2040. Tegelijkertijd staat (ook in de stad) een kwart van het publieke vastgoed leeg of wordt het onderbenut. In andere delen van het land ontstaat een leegstand- en transformatieopgave, soms op een steenworp afstand van groeigebieden. In krimpregio's zal een overschot van ruim 75.000 woningen ontstaan.

Al deze ontwikkel- en transformatieopgaven hebben impact op het mobiliteitssysteem. Een voortgaande bouwdruk en verdere verdichting enerzijds, en krimp en verdunning anderzijds: dit roept de vraag op hoe deze uitersten zich evenwichtig en duurzaam tot elkaar (kunnen) verhouden en welke rol mobiliteit hierin kan vervullen. Nu de economie weer aantrekt, zien we naast een bouwopgave ook een mobiliteitsopgave, doordat we ons vaker verder verplaatsen. Door deze twee opgaven in samenhang te beschouwen, kunnen we investeringen slimmer doen en het ruimtegebruik van de groei minimaliseren.

Voor het CRa vloeien hier drie accenten uit voort:

- Meer keuzevrijheid met openbaar vervoer
- Weg naar de toekomst
- Gezonde verstedelijking

1

Meer keuzevrijheid met openbaar vervoer

Om optimaal in de maatschappij te kunnen functioneren, is bewegingsvrijheid onmisbaar. Keuzevrijheid tussen vervoersvormen is hiervan een belangrijk onderdeel. Ongeacht leeftijd, inkomen, culturele achtergrond, opleiding of persoonlijke situatie moet iedereen kunnen deelnemen aan de maatschappij. Meer keuzevrijheid tussen de verschillende mobiliteitsvormen stelt iedereen in staat gebruik te maken van alle kwaliteiten binnen de eigen regio en in de rest van het land. Dat kan door een uitgekiende koppeling tussen verstedelijkingsplannen en openbaar vervoer.

Daarnaast is een goede koppeling met het OV-systeem ook voorwaarde voor economische vernieuwing. Zijn clusters onderling goed verbonden, zodat uitwisseling wordt gefaciliteerd? Zijn er aantrekkelijke interactiemilieus rond goed bereikbare plekken, waar mensen afspreken of elkaar onverwacht kunnen ontmoeten?

Tot slot is een goede koppeling met OV ook van belang voor het optimaal functioneren van publieke voorzieningen als scholen en ziekenhuizen, zodat de reikwijdte voor verschillende modaliteiten groot is.

In de perifere (krimp)gebieden met teruglopende bevolkingsaantallen, voorzieningenniveau en leefkwaliteit bestaat een andere opgave: hoe kan het OV hier een sociale basisbehoefte blijven vervullen? Technische innovaties kunnen hieraan bijdragen, maar welke zijn wenselijk en hoe kunnen deze strategisch worden ingezet ten behoeve van de kwaliteit van de fysieke leefomgeving?

1

Meer keuzevrijheid met openbaar vervoer

Wij willen aandacht besteden aan de kansen die een integrale aanpak van openbaar vervoer en verstedelijking biedt voor een aantrekkelijker, concurrerender en evenwichtiger Nederland. We bouwen daarbij voort op studies van het voorgaande CRa naar duurzame verstedelijking en agglomeratiekracht, het advies voor een integrale knooppuntenstrategie. We zoeken aansluiting bij trajecten als het onderzoeksprogramma Ruimtelijk-Economische Ontwikkelstrategie (REOS) en de ambities in het Toekomstbeeld OV 2040 die door het Ministerie van Infrastructuur en Milieu, de twaalf provincies en de metropoolregio's Amsterdam en Rotterdam-Den Haag in samenwerking met de openbaar vervoer bedrijven zijn verwoord. Ook starten we met de laatste drie locaties binnen het Loket Knooppunten, een initiatief van het vorige CRa. Op basis van de bevindingen in deze projecten en de lessen van de afgeronde projecten voor stationsgebieden binnen het Loket Knooppunten, volgt een eindadvies.

2

Weg naar de toekomst

De auto deed ooit zijn intrede in de samenleving als een voertuig van bevrijding. De auto vergrootte de actieradius en het vermogen tot individuele zelfbeschikking. Dit is nog altijd een van de bijzondere kwaliteiten van de auto, maar het is door het massale gebruik van de auto vaak moeilijk geworden om werkelijk van deze vrijheid te genieten.

Lange tijd is ervan uitgegaan dat knelpunten in het autoverkeer konden worden opgelost door in de capaciteit van het hoofdwegennet te investeren. Inmiddels is deze aanpak aan het einde van haar effectiviteit. Recente verbredingen stromen weer vol en de steden kunnen niet nog meer auto's aan.

Het is daarom tijd om te zoeken naar kwaliteit en samenhang in plaats van capaciteitsvergroting gericht op het hoofdwegennet. Ons uitgangspunt is dat mobiliteit en bereikbaarheid geen doel op zich zijn, maar middelen om andere persoonlijke, maatschappelijke en bestuurlijke doelen te behalen. De stedelijke ringwegen zijn bijvoorbeeld schakels in het netwerk waar grote capaciteitsuitbreidingen vaak fysiek onmogelijk en onwenselijk zijn, maar waar wel grote kansen liggen voor meer samenhang (met de ruimtelijke ontwikkelingen en andere vormen van vervoer) en kwaliteit (ruimtelijk, leefomgeving, gezondheid).

Het vorige CRa heeft een start gemaakt met een toekomstverkenning naar de relatie tussen snelweg en stad in Rotterdam en Amsterdam. Wij zetten dit door, door ook in andere steden en regio's de dialoog tussen de infrastructuur en de stedelijke omgeving aan te jagen.

2

Weg naar de toekomst

De discussie over de toekomst van de mobiliteit wordt momenteel sterk beïnvloed door snelle technologische ontwikkelingen als elektrisch rijden, autodelen en zelfrijdende auto's. Zij kunnen grote gevolgen hebben, maar zijn nog omgeven met veel onzekerheden. Is het wel wijs om deze ontwikkelingen lijdzaam af te wachten? Moeten we vooraf eisen stellen aan de kwaliteiten en doelen die wij wensen te beschermen of na te streven? Betekent dit minder hinder, meer ruimte voor verblijf en een andere ruimtebehoefte? Hoe gaat de weg zich verhouden tot het OV? Met ontwerpend onderzoek gaan we dit verkennen.

3

Gezonde verstedelijking

Een flink deel van de Nederlandse bevolking leeft ongezond. Het roept de vraag op hoe je ongezond gedrag kunt ombuigen naar gezond gedrag en wiens verantwoordelijkheid dit is. In rijksprogramma's zoals 'Slimme en Gezonde Stad' verkent het Rijk tactische ingrepen in de leefomgeving die zonder nieuwe normen de leefbaarheid van de stad en de gezondheid van stedelingen verbeteren. Het CRa sluit zich hierbij aan en gelooft dat een goede ruimtelijke inrichting bijdraagt aan gezonde gewoonten. Langzaam verkeersroutes kunnen aan kwaliteit winnen door ze onderdeel te maken van groen-blaue structuren die de dagelijkse leefomgeving (in en om het huis) verbindt met omliggende landschappen. De kwaliteit van deze gevarieerde groen-blaue wereld draagt bij aan een aantrekkelijke leefomgeving.

Op het gebied van mobiliteit, en met name per fiets of te voet, kunnen grote winsten worden geboekt. Actieve verplaatsingen hebben belangrijke persoonlijke voordelen: ze bevorderen een gezonde levensstijl, stimuleren de motorische ontwikkeling bij kinderen, en ze leveren een kostenefficiënte bijdrage aan de mobiliteit. Daarnaast zijn er grote maatschappelijke en ruimtelijke voordelen: ze leveren een kleinere ruimtedruk en milieulast en scheppen daarmee ecologische kansen, gaan goed samen met de compacte stad en de menselijke maat en ze laten veel vrijheid bij het ontwerp van de openbare ruimte. Ondanks deze voordelen wordt de fietser of de voetganger door eigen eenvoud vaak over het hoofd gezien of onvoldoende financieel ondersteund in verhouding tot andere mobiliteitsbudgetten en programma's.

3

Gezonde verstedelijking

Met het pleidooi 'Nederland Fietsland' uit 2014 heeft het voorgaande CRa de positie van de fiets in het mobiliteitsdenken nieuw leven ingeblazen. Binnen 'Tour de Force 2020' is door Rijk, regio en maatschappelijke organisaties onderzocht wat er nodig is om de kracht van de fiets de komende jaren verder te benutten. In navolging hiervan zetten de verschillende betrokken partijen programma's op om het fietsgebruik te stimuleren. Binnen het Rijk wordt dit opgepakt onder het programma 'Samenwerken aan de fiets'. Het CRa sluit hierbij aan door de ruimtelijke impact en kansen van de fiets verder te verkennen. Het is de opgave om het fietsgebruik verder te stimuleren en de ontluikende fietsoverlast tegen te gaan. Goede stallingmogelijkheden, het wegnemen van infrastructurele barrières, het verder ontwikkelen van fietsdeelsystemen en ruimte voor de fiets in het straatprofiel behoren tot de oplossingsrichtingen. Door middel van ontwerpend onderzoek op concrete locaties gaat het CRa samen met partners binnen het Rijk, decentrale overheden en maatschappelijke organisaties op zoek naar innovatieve oplossingsrichtingen voor de fiets in stad en regio.

Transitie van het cultuurlandschap

Nederlanders hebben hun landschap volledig naar hun hand gezet. Dat geldt zelfs voor vrijwel alle 'natuurgebieden'. Ons cultuurlandschap is voortdurend in verandering, doordat de samenleving continu verandert. Verandering is inherent aan landschap, en iedere verandering houdt de mogelijkheid van verbetering in. Iedere verandering kan nieuwe landschappelijke kwaliteiten opleveren.

Landschap is een aansprekend onderwerp dat sterk leeft in de Nederlandse samenleving. Dit blijkt onder andere uit de vele artikelen die recent in kranten hebben gestaan die bezorgdheid over het snel veranderende landschap beschrijven. Het is af te meten aan het aantal Kamervragen, en aan de inspanningen van maatschappelijke partijen zoals de Vereniging Natuurmonumenten die hebben geleid tot het zogeheten Kustpact en het Aanvalsplan voor het Nederlandse landschap. LandschappenNL heeft als maatschappelijke organisatie het Landschapsobservatorium opgericht.

Een belangrijk onderwerp in het gesprek over landschap was de afgelopen jaren de discussie over publieke verantwoordelijkheden. De kwaliteit van het Nederlandse landschap is een gezamenlijke verantwoordelijkheid van Rijk, provincies, waterschappen, gemeenten en samenleving. Provincies hebben hierin een centrale rol. Landschap krijgt een plek in de meerjarenagenda van het Interprovinciaal Overleg (IPO). Op Rijksniveau is een traject aangekondigd om tot een overzicht te komen van de landschapstaken die elk departement heeft met als doel om hierbinnen meer synergie te bereiken.

Het Kabinet heeft in de kamerbrief landschap van 18 oktober 2016 het voornemen geuit om, in nauw overleg met het IPO, landschap en landschappelijke kwaliteiten integraal onderdeel te laten worden van de Nationale Omgevingsvisie (NOVI). Deze visie is bij uitstek de plek waar de samenhang tussen ruimtelijke aspecten, natuur en landschap wordt geborgd en waar de verbinding wordt gelegd met andere opgaven die een grote impact hebben op het landschap van de toekomst. Ook de mate waarin en de wijze waarop het Rijk zelf aandacht zal besteden aan de kwaliteit van ons toekomstige landschap zal naar verwachting worden bepaald in de Nationale Omgevingsvisie. Dat geldt ook voor het instrumentarium waarmee op omgevingskwaliteit kan worden gestuurd. Het CRa denkt hierover mee met de opstellers van de NOVI.

De komende decennia staat een aantal omvangrijke transitie voor de deur, bijvoorbeeld de energietransitie, de landbouwtransitie en de verstedelijkingsopgave. Dit zal grote gevolgen hebben voor het Nederlandse landschap. Wij willen eraan bijdragen dat deze transitie leiden tot vergroting van de ecologische en cultuurhistorische kwaliteiten en de belevingswaarde van het Nederlandse landschap, waarin duurzaam werkende boeren een goed inkomen kunnen verwerven.

Voor het CRa vloeien hieruit drie accenten voort:

- Duurzame landbouw, divers cultuurlandschap
- Landschappen van nationaal belang
- Opkomen voor bodemdaling

1

Duurzame landbouw, divers cultuurlandschap

Verduurzaming van de landbouw is een belangrijke opgave voor de komende decennia, evenals het vergroten van de diversiteit van het cultuurlandschap. Deze twee vraagstukken zijn nauw met elkaar verbonden.

Het cultuurlandschap is grotendeels gemaakt door boeren. De noodzakelijke aanpassingen aan regiospecifieke kenmerken van bodem, water en natuurlijke omgeving hebben geleid tot karakteristieke elementen en structuren en een grote diversiteit aan cultuurlandschappen. Na de Tweede Wereldoorlog heeft de Nederlandse overheid de agrarische sector gestimuleerd om op grote schaal te gaan produceren. Eerst met het credo 'nooit meer honger' (met als gevolg grootschalige inpolderingen en ruilverkavelingen) en geleidelijk aan steeds meer als exporteur voor de wereldmarkt. De landbouw bestaat steeds minder uit grondgebonden bedrijven en oefent door intensivering en schaalvergroting een grote druk uit op de kwaliteit van het landschap. De bodem wordt uitgeput, de biodiversiteit neemt af en het landschap verschaalt. De urgentie om de landbouw te verduurzamen en anders om te gaan met het landschap neemt toe. Concreet is dit zichtbaar in de ambities van de voedselagenda die het ministerie van EZ heeft uitgebracht: naar export van kennis in plaats van bulk, kringlopen sluiten, productie met een accent op de regionale markt, en arrangementen tussen stad en ommeland. Om werkelijk te verduurzamen is er een ingrijpende transitie nodig, met een impact die vergelijkbaar is met de energietransitie.

1

Duurzame landbouw, divers cultuurlandschap

Voor het CRa is de ambitie interessant van een productie die zich meer op de regionale markt richt, met een sterkere band tussen stedelijke behoeften en grondgebonden productie, en met een gesloten nutriëntenbalans en een verantwoorde CO₂-uitstoot. Wij willen bijdragen aan het verkennen van de ruimtelijke impact hiervan. Ook willen wij het debat over de mogelijkheden van de verduurzaming van de landbouw stimuleren, onder meer door met ontwerpend onderzoek de mogelijkheden van nieuwe arrangementen in het agrarisch landschap te laten zien.

We besteden daarnaast aandacht aan de betekenis van het landschap voor de kwaliteit van het vestigingsklimaat. We willen eraan bijdragen dat de grote transities zo worden uitgewerkt dat de ecologische en cultuurhistorische kwaliteiten en de belevingswaarde van het Nederlandse landschap erop vooruit gaan.

Om inzicht te krijgen in de ontwikkeling van de kwaliteiten van ons landschap, is monitoring van groot belang. Op dit moment vindt monitoring verspreid plaats en is er geen nationaal overzicht. Een goede monitoring vraagt een verdere professionalisering en samenhang in de duiding en waardering van de landschappelijke kernwaarden.

2

Landschappen van nationaal belang

Er zit veel kwaliteit en zeggingskracht in grote samenhangende landschappen met een provinciegrensoverstijgende uitgestrektheid en betekenis, zoals het rivierengebied, de Noordzee, de kust, de zeeleigebieden en het IJsselmeergebied.

De waarde van deze landschappen overstijgt de bestuurlijke verkaveling, omdat ze in meerdere provincies liggen, omdat ze van grote betekenis zijn voor ons land als geheel, of omdat er een transitie gaande is die het nationaal belang raakt. Wij zetten ons ervoor in om de kwaliteit van deze landschappen te helpen vergroten.

Wij richten ons primair op gebieden waar de komende tijd een aantal zeer grote transities zal plaatsvinden: de energietransitie, de verduurzaming van de landbouw, de klimaatadaptatie en de bouw van nog eens een half tot anderhalf miljoen woningen. Ons streven is dat deze transities gaan leiden tot nieuwe ruimtelijke kwaliteiten.

Daarnaast zijn er gebieden te onderscheiden met een specifieke rijksopgave. Denk aan de kust, de Noordzee, het IJsselmeer en de grote rivieren. Bij een aantal van deze grotere samenhangende landschappelijke gebieden wordt geëxperimenteerd met het instrument 'gebiedsagenda' om tot een samenhangende ruimtelijke ambitie en visie te komen. Het CRA denkt graag mee over een effectieve aanpak daarvan om de ruimtelijke samenhang middels gebiedsagenda's te bevorderen.

2

Landschappen van nationaal belang

Het CRa ondersteunt de ontwikkeling van ruimtelijke aandachtsgebieden waar de kwaliteit van natuur en landschap leidend blijft vanwege de internationale betekenis van de specifieke landschappelijke identiteit. Voorbeelden zijn de UNESCO-werelderfgoederen (Beemster, Kinderdijk, Schokland, Waddenzee, Stelling van Amsterdam) en de UNESCO-genomineerde gebieden (Nieuwe Hollandse Waterlinie, Limes en de Koloniën van weldadigheid). Van belang zijn ook de Nationale Parken van Wereldklasse (Het Nederlandse Waddengebied, De Veluwe, Nationaal Park Hollandse Duinen en NL Delta Biesbosch Haringvliet). Het programma Nationale Parken biedt de kans op een sterkere samenhang tussen de kernen van de nationale parken en de aangrenzende gebieden en een grotere betekenis voor de regionale economie. Het CRa is een van de 'shareholders' van het programma Nationale Parken en denkt mee over de manier waarop dit programma maximaal kan bijdragen aan het vergroten van de kwaliteit van het Nederlandse landschap.

3

Opkomen voor bodemdaling

Nederland heeft te maken met meerdere soorten bodemdaling. In veenweidegebieden verloopt de daling gestaag, vaak al eeuwenlang, als gevolg van de cultivering van het oorspronkelijke veengebied. Een recenter type bodemdaling treffen we aan in de gaswinningsgebieden in Groningen en Drenthe. Naast een geleidelijke daling komt hier ook een schoksgewijze bodemdaling voor die gepaard gaat met aardbevingen.

Bodemdaling is onomkeerbaar en leidt tot grote maatschappelijke kosten. De kwaliteiten van cultuurhistorisch waardevolle landschappen komen erdoor steeds verder onder druk te staan. Deze problematiek speelt zowel in het landelijk als in het stedelijk gebied. Het lange termijn business model van de landbouw en andere economische activiteiten in deze gebieden staan onder druk. Daarom willen wij met ontwerpnd onderzoek verkennen welke alternatieve verdienmodellen en ruimtelijke oplossingen er voor veenweidegebieden mogelijk zijn.

Ook willen wij bijdragen aan integrale perspectieven voor de gaswinningsgebieden in Noord-Nederland.

Jaarprogramma 2017

Verbinden tussen overheid, ontwerp- praktijk en samenleving

CRa

College van Rijksadviseurs

Verbinden tussen overheid, ontwerppraktijk en samenleving

Als College van Rijksadviseurs hebben wij het voorrecht van een bijzondere positie op het ontmoetingspunt van de Rijksoverheid, de ruimtelijke ontwerppraktijk en de samenleving. Wij maken deel uit van alle drie, zonder door één ervan te worden opgeslokt. Dat geeft ons de mogelijkheid, en ook de opdracht, om als verbinder op te treden. Onder het thema verbinden passen veel van onze activiteiten voor 2017. Daarbij horen onder andere goed opdrachtgeverschap en nieuwe aanbestedingsvormen, het kritisch volgen van de wet- en regelgeving op effecten voor de inzet van ontwerp(ers), een podium bieden voor jonge ontwerpers, ambassadeur zijn voor de rol van ontwerpend onderzoek in praktijk, onderwijs en beleid, en het blijven hameren op hergebruik en uitgaan van huidige waarden.

Netwerk uitvoeringspartners ARO

De Actieagenda Ruimtelijk Ontwerp 2017-2020 (ARO) heeft als doel om met de inzet van ontwerp een concrete bijdrage te leveren aan de kwaliteit van de leefomgeving. Het programma van de Actieagenda stimuleert de vakkundige inzet van ontwerpvaardigheden bij urgente maatschappelijke vraagstukken. Het CRa is een van de uitvoeringspartners van het programma en werkt intensief samen met de andere ARO partners. Het CRa neemt zich voor in het discours over de positionering van de ontwerper een krachtige bijdrage te leveren en initiatieven te ontplooiën zoals het organiseren van prijsvragen, het stimuleren van de kwaliteit van de vakuitoefening en het initiëren van diverse activiteiten om vernieuwende ontwerp praktijken en ontwerpers een platform te bieden. De opbrengst van de door de Rijksbouwmeester uitgezette prijsvragen, zoals A Home Away From Home en Who Cares laten zien welke rijkdom aan ideeën vanuit de ontwerpwereld beschikbaar komen als je de juiste vraag stelt en het juiste netwerk aanspreekt.

Visie Erfgoed en Ruimte

Het CRa ondersteunt het Ministerie van OCW en de Rijksdienst Cultureel Erfgoed door een ontwerpde benadering van het programma erfgoed en ruimte en de herziening van het monumentenbeleid, dat onder de titel 'erfgoed telt' zich richt op de rol van erfgoed in het toekomstige omgevingsbeleid.

Nationale Omgevingsvisie

Het CRa draagt graag bij aan de volgende fase van de Nationale Omgevingsvisie door directe betrokkenheid, kritische reflectie en ontwerpend onderzoek als middel voor verdieping. De 4 strategische opgaven uit de startnota zijn nauw verbonden met de thema's uit de werkagenda van het CRa.

Transformatieopgave en het Herbestemmingsteam

Nederland staat voor een grote transformatieopgave. Grote aantallen agrarische gebouwen en winkels en beeldbepalende gebouwen als kloosters, kerken en gevangenissen komen leeg te staan. Deze transformatieopgave biedt ruimte voor vernieuwing en experiment. Ook bij het Rijk is er sprake van leegstand en het Rijksvastgoedbedrijf staat aan de lat voor de afstoot van veelal beeldbepalende gebouwen en terreinen. Het CRa wil het RVB ondersteunen bij de afstootopgave door te zoeken naar manieren om maatschappelijke meerwaarde mee te wegen bij verkoop.

Het Herbestemmingsteam (H-team) is een activistische denktank van een groep professionals die herbestemming gevraagd en ongevraagd aanjaagt en sinds 2015 mogelijk wordt gemaakt door het CRa. Het H-team legt de nadruk op herbestemming als middel om identiteit en kwaliteit toe te voegen aan gebiedsontwikkeling en zet in op drie vormen van kwaliteit: fysiek, circulair en maatschappelijk. Het H-team onderneemt op verzoek van het CRa verschillende activiteiten, soms als initiator, soms door een bijdrage te leveren aan activiteiten van derden. Voorbeelden zijn 'snijsfeer'-sessies met gemeenten en experts, een actieve deelname aan de Week van het Lege Gebouw en het initiatief tot het onderzoek Hergebruik Maatschappelijk Vastgoed. Het H-team ontwikkelt in 2017 een beslisboom, die alle Nederlandse gemeenten als hulpmiddel kunnen gebruiken om kwaliteitsdoelstellingen een plek te geven in het omgevingsbeleid. Deze beslisboom laat zien hoe gemeenten herbestemmen tot een integraal onderdeel van hun beleid en tot een drager van kwaliteit kunnen maken.

Young Innovators

In de afgelopen drie jaar heeft het College van Rijksadviseurs middels het initiatief 'Young Innovators' jonge, talentvolle architecten, stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten gekoppeld aan grote ruimtelijke opgaven zoals herbestemming, energietransitie, nieuwe cultuurlandschappen en de wateropgave. De Young Innovators krijgen een concrete ontwerpopdracht, waarbij ze worden begeleid door de Rijksadviseurs en experts uit aanverwante disciplines. Het doel van het initiatief is het genereren van vernieuwende ideeën en innovatieve input op de thema's uit de agenda van het College van Rijksadviseurs. Daarnaast wil het CRa middels dit traject bijdragen aan de ontwikkeling van een nieuwe innovatieve vakgemeenschap. Om ervoor te zorgen dat projecten ook echt zullen 'landen' gaat het CRa dit jaar een coproductie aan met externe partijen zoals provincies, waterschappen en gemeenten.

Samenwerking met stadsbouwmeesters en provinciaal adviseurs

Het CRa onderhoudt al jaren lang een innige samenwerkingsrelatie met stadsbouwmeesters en provinciaal bouwmeesters of provinciaal adviseurs ruimtelijke kwaliteit. Het CRa ziet veel parallellen tussen het eigen werk en dat van deze bouwmeesters en adviseurs. Het belang van de samenwerking is vergroot sinds de decentralisatie van het ruimtelijk beleid.

Onderwijs en beroepsuitoefening

Veranderende opgaven vragen andere vaardigheden van ruimtelijk ontwerpers. Dit heeft weer gevolgen voor de onderwijsinstellingen en voor de beroepsuitoefening. Het CRa is alert op deze veranderingen en zal onderwijsinstellingen betrekken in de discussies over het verbreden van het curriculum om voorbereid te zijn op grote actuele en toekomstige opgaven, zoals de duurzaamheidstransities. Ook is het CRa nauw betrokken bij de Wet op de Architectentitel en het debat over het stelsel van gereguleerde beroepen.

Jury's en adviesraden

- Jury Archiprix 2017.
- Adviesraad van Delta, Infrastructures & Mobility Initiative TU Delft (DIMI) die multidisciplinair onderzoek stimuleert tussen verschillende vakgebieden en tussen wetenschap, onderwijs en praktijk.
- Bestuur Eo Wijers-stichting.
- Deelname aan expertmeetings in het kader van het boek Waterwerken in Nederland van fotograaf Luuk Kramer.
- Deelname aan de begeleidingscommissie van het Internationaal polderboek dat zal worden gemaakt door de TU Delft.

Schoon evenwicht

Ruimte en mobiliteit gekoppeld

Transitie van het cultuurlandschap

Jaarprogramma

Schoon evenwicht

1. Energietransitie

In de komende decennia moet de samenleving op grote schaal overstappen van fossiele naar hernieuwbare energiebronnen. Wij verkennen de ruimtelijke impact van de energietransitie door middel van ontwerpend onderzoek, en onderzoeken de mogelijke rollen van het Rijk. Daarnaast stimuleren we dat een groeiende (ontwerp)gemeenschap zich dit onderwerp eigen maakt.

1. Vervolg nationaal perspectief

Het CRa is betrokken bij het Atelier X van IenM, waarbinnen vier ontwerp bureaus en een universiteit hun kennis bundelen en gezamenlijk werken aan een Nationaal Perspectief Energie en Ruimte. Het CRa wil dit Nationaal Perspectief verder brengen door de verbinding te leggen met andere opgaves, door discussie te voeren over de te maken keuzes en het Rijk te adviseren en ondersteunen in de procesaanpak die nodig is.

2. Kennis delen

Slechts een klein groepje ontwerpers is op dit moment in staat om te ontwerpen aan de energietransitie. Beleidsmakers krijgen moeilijk grip op de ruimtelijke afwegingen en integrale oplossingen. Dit zal moeten veranderen om de energietransitie te versnellen en met ruimtelijke kwaliteit te laten plaatsvinden. Het CRa wil dit jaar werken aan een praktische handleiding die de (ruimtelijke) principes voor de energietransitie beschrijft. Een dergelijke handleiding zal zowel ontwerpers als beleidsmakers helpen om inzicht te krijgen in en te werken met deze complexe materie. We bouwen voort op materiaal dat al ontwikkeld is, zoals de handreiking erfgoed, ruimte en energie van de RCE.

3. Rijkseigendom

Het Rijk heeft twee verantwoordelijkheden als het gaat om de energietransitie. Enerzijds dient het Rijk het algemeen belang en heeft zij een beleidsverantwoordelijkheid. Anderzijds is zij grootgrondbezitter en gebouweigenaar en heeft ze een eigendomsverantwoordelijkheid. Hoe kan het Rijk met haar eigen bezit, zowel gronden als vastgoed, het goede voorbeeld geven door niet alleen in haar eigen energievraag te voorzien, maar ook energie te leveren? Zo willen we het gesprek over het Rijk en maatschappelijke meerwaarde voeren: het inzetten van eigen Rijksmiddelen om het hogere doel van een schoner Nederland dichterbij te brengen.

We onderscheiden drie lijnen.

Ten eerste zijn we betrokken bij de pilots regionale energiestrategieën van VNG, IPO en Unie van Waterschappen, ondermeer door kennis over rijksvastgoed en rijksgronden in deze pilots in te brengen. Ten tweede richten we ons op het thema gebiedsontwikkelingen en bekijken we samen met het Rijksvastgoedbedrijf hoe een opgave voor rijksvastgoed, onder andere op gebied van energiebesparing en –opwekking, opgetild kan worden naar een gebiedsaanpak en zo de ontwikkeling van het publieke domein kan bevorderen. Utrecht kan als eerste pilot dienen omdat hier in en rond het centrum veel rijksvastgoed is en er grote vraagstukken op het gebied van duurzame energie en ruimtelijke kwaliteit spelen. De eerste stap in deze pilot is een verkennende sessie met gemeente Utrecht.

Tenslotte willen we in samenwerking met Bureau Spoorbouwmeester en de vastgoedhoudende rijkspartijen Rijkswaterstaat, Prorail en het Rijksvastgoedbedrijf een ruimtelijke visie opstellen op energieopwekking langs infrastructuur.

2. Klimaatadaptatie

De klimaatverandering heeft in een deltagebied als Nederland specifieke gevolgen. De zeespiegel stijgt, de rivierwateraanvoer wordt grilliger, en er komen meer extremen in het weer, zoals zware stormen en dito regenval maar ook grotere droogte en zoetwatertekort. Ons land moet daarom opnieuw, zoals zo vaak in de geschiedenis, vergaande maatregelen nemen om de waterhuishouding aan te passen en de waterveiligheid op het vertrouwde hoge peil te handhaven.

Hoogwaterbescherming

Het Hoogwaterbeschermingsprogramma (HWBP) is een gezamenlijk programma van het Rijk en de waterschappen. Het College van Rijksadviseurs adviseert deze partijen over het bewaken van eenheid en samenhang in het riviersysteem en de aanpak van opgaven op niveau van het gehele systeem. Daarnaast helpt het CRa het Rijk, de waterschappen en de provincies bij het realiseren van omgevingskwaliteit.

1. Community of practice Q-teams HWBP

Het CRa levert een bijdrage op het vlak van kennisontwikkeling en innovatie door gesprekken te organiseren met alle voorzitters van de Q-teams in HWBP-en MIRT-projecten. En het CRa zal zelf als voorzitter deelnemen aan één kwaliteitsteam voor rivierverruiming en dijkversterking (het Q-team Varik-Heesselt).

2. Leren van Ruimte voor Rivier

Het CRa denkt mee over een ruimtelijke en rivierkundige visie op de lange termijn van het rivierengebied. En investeert in het leren van aanpak van werking van borging van ruimtelijke kwaliteit vanuit het Q-team Ruimte voor de Rivier, dat door drie opeenvolgende Rijksadviseurs Landschap is voorgezeten. Dat doet het CRa o.a. door bij te dragen aan een publicatie onder regie van uitgeverij Blauwdruk.

3. Kwaliteitsteams Rijksprojecten

Het CRa is verder voorzitter van kwaliteitsteams van een aantal grote Rijksprojecten, waaronder het Q-team Lekkanaal en Beatrixsluizen en Afsluitdijk. Het project Afsluitdijk gaat nu de kritieke fase van de aanbesteding in. De gunning van het contract en de start van de werkzaamheden zullen naar verwachting in 2018 aanvangen.

Schoon evenwicht

Ruimte en mobiliteit gekoppeld

Transitie van het cultuurlandschap

Jaarprogramma

Klimaatadaptatie in de stad

Dit thema wordt integraal opgepakt met het thema gezonde verstedelijking (zie thema Ruimte en Mobiliteit)

3. Circulaire economie

Het CRa ziet de transitie naar een circulaire economie als een kans om met een hernieuwde blik na te denken over de productie en logistiek in ons land. De ruimtelijke consequenties van de transitie naar een circulaire economie moeten helder worden gemaakt. Ontwerpkracht helpt om greep krijgen op de verschillende ketens en stromen en keuzemogelijkheden voor beleid zichtbaar maken, maar ook om dit alles te verbinden met omgevingskwaliteit. De circulaire economie hangt voorts nauw samen met andere thema's zoals energietransitie, de verstedelijkingsopgave en het benutten van de bestaande stad, en verduurzaming van de landbouw.

1. Inzicht en kennis op het gebied van circulaire economie en leefomgeving

Wat betekent circulaire economie als het gaat om de leefomgeving? Welke potentie zit er in regionale verschillen en welke potentie heeft Nederland als geheel? Wat zijn de ruimtelijke consequenties van circulaire economie voor verschillende soorten gebieden op verschillende schaalniveaus. En wat kan ontwerp bijdragen aan het zichtbaar maken van keuze mogelijkheden?

2. NL als testland

We verkennen de mogelijkheid om concrete gebieden aan te wijzen waar geëxperimenteerd kan worden met circulaire economie. Daarbij is het nodig eerst lessen te trekken uit bestaande case studies, wat zijn de (ruimtelijke) randvoorwaarden voor succes?

Ruimte en mobiliteit gekoppeld

Nu de economie weer aantrekt en we ons daardoor vaker verder verplaatsen, zien we naast een bouwopgave ook een mobiliteitsopgave. Door deze twee opgaven in samenhang te beschouwen, kunnen we investeringen slimmer doen en het ruimtegebruik van de groei minimaliseren. Wij onderschrijven het streven van het Rijk naar duurzame verstedelijking, die de concurrentiekracht en leefkwaliteit van Nederland vergroot en synergetische voordelen benut. Het opstellen van de Nationale Omgevingsvisie biedt kansen voor het Rijk om te sturen met een duidelijke visie, goede instrumenten en de juiste investeringen.

1. Openbaar vervoer en verstedelijking

Om optimaal in de maatschappij te kunnen functioneren, is bewegingsvrijheid onmisbaar. Keuzevrijheid tussen vervoersvormen is hiervan een belangrijk onderdeel. Meer keuzevrijheid tussen de verschillende mobiliteitsvormen stelt iedereen in staat gebruik te maken van alle kwaliteiten binnen de eigen regio en in de rest van het land. Dat kan door een uitgekiende koppeling tussen verstedelijkingsplannen en openbaar vervoer.

2. De toekomst van de weg

De discussie over de toekomst van de mobiliteit wordt momenteel sterk beïnvloed door snelle technologische ontwikkelingen als elektrisch rijden, autodelen en zelfrijdende auto's. Zij kunnen grote gevolgen hebben, maar zijn nog omgeven met veel onzekerheden.

3. Gezonde verstedelijking

Opheffing van barrières is belangrijk voor zowel recreatief als woon-werk fietsverkeer. Kunnen regionale fietsnetwerken worden gekoppeld aan klimaatadaptatie, gezonde verstedelijking en ecologie door ze onderdeel te maken van groen-blauwe-netwerken?

Het CRa wil in 2017 de volgende concrete projecten uitvoeren (1,2 en 3 gecombineerd):

1. Informatiesysteem mobiliteit en verstedelijking

In 2016 heeft het CRa het initiatief genomen een pilot te starten rondom een informatiesysteem knooppunten in samenwerking met het Ministerie van IenM en de Provincie Noord-Holland. Doel van de pilot is een integrale aanpak tussen verstedelijking en mobiliteit te bevorderen. In 2017 wordt de pilot samen met relevante partijen verder ontwikkeld. We zoeken naar mogelijkheden om gebieden een bereikbaarheidslabel mee te geven. We willen knelpunten in netwerken detecteren en de gevolgen voor het netwerk en de stations bepalen en onderzoeken hoe van goed ontsloten plekken de plaatswaarde verhoogd kan worden.

2. Nieuwe Kaart 2.0

Het CRa gaat onderzoeken of het wenselijk en mogelijk is de Nieuwe Kaart van Nederland met een overzicht van de ruimtelijke stand van zaken en plannen in Nederland nieuw leven in de blazen: de nieuwe Nieuwe Kaart. In onze ogen een belangrijk instrument voor regionale afstemming en het sturen/controleren op de ladder voor duurzame verstedelijking. We zoeken naar allianties met andere partijen en betrekken er gerelateerde onderzoeken bij.

3. Verstedelijkingskosten

Het CRa wil een onderzoek starten dat de maatschappelijke kosten van inbreiding versus uitbreiding op schaal van de regio en over een langere termijn (25 jaar) in beeld brengt. Dit onderzoek moet bijdragen aan de discussie over bouwen binnen versus buiten de bestaande stad en het maken van de afweging waar investeringen het meest renderen. De aspecten energieverbruik, ruimtegebruik, het hergebruik van vastgoed en het beter benutten van infrastructuur spelen hierbij een rol.

4. Derde ronde Loket Knooppunten en eindadvies

Met het Loket Knooppunten, in 2014 door het vorig College opgestart, zoekt het CRa naar manieren om knooppuntontwikkeling te stimuleren en versneld van de grond te krijgen. Na drie kleinere stations in het eerste jaar en drie grotere in het tweede jaar, ligt de focus dit jaar op voorstadhalte stations. In deze laatste ronde van het loket knooppunten worden de stationsgebieden Den Haag Laan van NOI, Rijswijk en Tilburg Universiteit onder de loep genomen. Eind 2017 volgt een advies op basis van de ervaringen op de negen stationsgebieden binnen het Loket Knooppunten.

5. Stad en snelweg

In 2017 wordt het onderwerp Stad en Snelweg verder verkend aan de hand van de pilots Amsterdam en Rotterdam. In 2017 zal er speciale aandacht geschonken worden aan de relatie met lopende en op te starten (MIRT) projecten, het identificeren van 'showcases' en het delen van de lessen uit de pilots.

6. Toekomst van de weg

De weg staat veel veranderingen te wachten. Of het nu om elektrisch of zelfrijdend gaat, of het delen van auto's, lagere parkeernormen of veranderende productie van geluid en fijnstof. Hoe kunnen we onze wegen -van rijksweg tot dorpstraat- toekomstbestendig maken? Het CRa pleit er voor om ruimte te bieden voor experimenten, in aansluiting op Nederland Testland. De overheid zal niet gaan bepalen welke winnende technologieën zullen winnen, maar kan wel randvoorwaarden stellen aan wat er van een nieuwe technologie verwacht mag worden en tegelijkertijd openstaan voor innovaties van de volgende generatie. Het doel is en blijft een robuuste aantrekkelijke stad en leefomgeving.

7. Ontwerpen aan Nederland Fietsland

Met het pleidooi Nederland Fietsland uit 2014 werd door het voorgaande CRa de positie van de fiets in het mobiliteitsdenken nieuw leven ingeblazen. Binnen Tour de Force is door Rijk, regio en maatschappelijke organisaties onderzocht wat er nodig is om de kracht van de fiets de komende jaren verder te benutten. Het CRa sluit hierbij aan door de ruimtelijke impact en kansen van de fiets verder te verkennen. Door middel van ontwerpend onderzoek op concrete locaties gaat het CRa samen met partners binnen het Rijk, decentrale overheden en maatschappelijke organisaties op zoek naar innovatieve oplossingsrichtingen voor de fiets in stad en regio. Centrale onderwerpen zijn het verminderen van barrières in fietsnetwerken (hierin is Rijksinfrastructuur vaak een obstakel), het verkennen van de fiets als middel om parkeerdruk te verminderen en hoe de fiets een ruimere plek in het straatprofiel kan krijgen en helpt de verblijfskwaliteit van onze steden te vergroten.

8. Vernieuwing MIRT

Het CRa draagt op verschillende manieren bij aan de vernieuwing MIRT. De inzet loopt uiteen van adviezen, het begeleiden van workshops, de inzet van 'ruimtelijk denkers' en het agenderen van nieuwe onderwerpen en werkwijzen door middel van ontwerpend onderzoek. Centraal staat steeds het verbreden van de verkeerskundige discussie tot een integrale regionale blik waarin maatschappelijke ambities (waaronder omgevingskwaliteit) het leitmotiv vormen.

9. Kwaliteitsborging in concrete uitvoeringsprojecten

Het CRa begeleidt een groot aantal uitvoeringsprojecten, waaronder:

- Kwaliteitsteam Zuidas
- Kwaliteitsteam Multimodale Knoop Schiphol
- Kwaliteitsteam Aanpak Zuidelijke Ring Groningen
- Kwaliteitsteam Station Zwolle
- Kwaliteitsteam A16 (voormalige A13-16 ten noorden van Rotterdam)

Daarnaast neemt het CRa deel aan de Vormgevingsadvies Groep (VAG) van Rijkswaterstaat.

Schoon evenwicht

Ruimte en mobiliteit gekoppeld

Transitie van het cultuurlandschap

Jaarprogramma

Transitie van het cultuurlandschap

1. Duurzame landbouw, divers cultuurlandschap

Nederland is een klein maar intensief benut land. Slim ingenieurswerk, creativiteit en menskracht hebben door de eeuwen heen een land met een rijke diversiteit aan landschappen, functies en gebruiksvormen opgeleverd. Dit cultuurlandschap is altijd in verandering doordat de samenleving continu verandert. Verduurzaming van de landbouw is een belangrijke opgave voor de komende decennia, evenals het vergroten van de diversiteit en kwaliteit van het cultuurlandschap. Deze twee vraagstukken zijn nauw met elkaar verbonden. Ook de andere opgaven van dit moment zoals de energietransitie, de circulaire economie, klimaatadaptatie en de verstedelijkingsopgave, brengen grote ruimtelijke veranderingen in het Nederlandse cultuurlandschap. Het CRA wil eraan bijdragen dat deze transitie op zo'n manier verlopen, dat ze de ecologische en cultuurhistorische kwaliteiten en de belevingswaarde van het Nederlandse landschap vergroten.

1. Verduurzaming landbouw

Het CRA wil verkenningen uitvoeren naar nieuwe mogelijkheden voor de verduurzaming van de landbouw om daarmee een verbetering van de kwaliteit van het landschap op gang te brengen. Daarvoor is het eerst nodig goed in beeld te krijgen wat de stand van zaken en ontwikkelingen in de landbouw en het landbouwbeleid zijn. Het Gemeenschappelijk Landbouw Beleid (GLB) is één van de belangrijkste sturingsmechanismen vanuit de Europese Unie in het landbouwbeleid maar bereikt met haar vergoedingssubsidies nauwelijks landschappelijke winst. In samenwerking met experts van PBL en Wageningen Universiteit brengen wij de feiten en cijfers van het GLB en de veranderingen in het landschap in beeld. De resultaten van het onderzoek brengen wij helder in beeld in de vorm van datavisualisaties. Op basis van de verkregen kennis brengen wij met ontwerpkracht nieuwe perspectieven in beeld, met nieuwe deals tussen 'maatschappij en boer'. Gedurende het project voeren wij gesprekken met vertegenwoordigers van het ministerie van EZ om met producten te komen die aansluiten op het programma.

2. Brood en spelen

De prijsvraag 'Brood en Spelen' richt zich op de transformatie van het platteland, op plekken waar veel opgaven samen komen, als vrijkomende agrarische bedrijfsbebouwing, verduurzaming van de landbouw, wateropgaven, energietransitie en vergrijzing. Voor het opzetten van deze prijsvraag wordt de samenwerking gezocht met partijen in de regio's. Dit is de derde in een reeks van agenderende prijsvragen die maatschappelijke opgaven koppelt aan ontwerpkracht.

3. De voedselagenda

In overleg met het ministerie van EZ verkent het CRa de ruimtelijke kant van de voedselagenda die het kabinet in oktober 2015 heeft uitgebracht. In de voedselagenda staat de ambitie beschreven om meer integraal te werken aan de belangrijke vraagstukken van het voedselbeleid. Het voedselbeleid verweven is met veel thema's, zoals volksgezondheid, klimaat, energie, dierenwelzijn en circulaire economie. De ruimtelijke component hiervan is evident. Er zijn nieuwe concepten nodig die bijdragen aan een robuust en veerkrachtig voedselsysteem nodig.

4. Monitoring

Wij gaan verkenningen uitvoeren naar het professionaliseren van de monitoring van de kwaliteiten en ontwikkeling van het Nederlandse landschap. Als onafhankelijke partij zal het CRa optreden als verbinder tussen het Rijk, Provincies, LandschappenNL en landschapbeherende organisaties.

5. Objectief Nederland

De fotografieopdracht 'objectief Nederland' is in november 2016 van start gegaan en zal in 2017 worden afgerond met een symposium, lezingen en een publicatie. Het is een samenwerking tussen Cleo Wächter, Reinjan Mulder en het CRa en heeft als doel de veranderingen van het landschap in Nederland in de tijdsperiode 1974 en 2017 vast te leggen en te delen.

2. Landschappen van nationaal belang

Met de decentralisatie is de verantwoordelijkheid voor de kwaliteit van het landschap voornamelijk in handen van provincies, waterschappen en gemeenten komen te liggen. Het landschap trekt zich echter weinig van deze bestuurlijke grenzen aan. Landschappen krijgen meer betekenis wanneer zij integraal en in samenhang worden beheerd. Het CRa gaat zich daarom inzetten voor de kwaliteit van de landschappen die deze grenzen overschrijden. Wij richten ons onder meer op het Programma Nationale Parken, omdat dit de kans biedt op een sterkere samenhang tussen de kernen van de Nationale Parken en de aangrenzende gebieden. Daarnaast zoeken we aansluiting bij projecten die betekenis geven aan de kwaliteit van het vestigingsklimaat van het landschap en investeren in de regionale economie.

1. Nationale Parken nieuwe stijl

Binnen het programma Nationale Parken nieuwe stijl is het College van Rijksadviseurs reeds aangesloten als shareholder. Daarin werkt het CRa mee aan het formuleren van de ontwerp-opgave in twee pilotgebieden: de Biesbosch en de Hollandse Duinen.

2. Landschap als vestigingsfactor

Het CRa is betrokken bij het project 'Landschap als Vestigingsfactor' van de Vereniging Deltametropool en de Rijksdienst Cultureel Erfgoed. Na de afrondingsfase van de pilotprojecten medio 2017, zal in gesprek met betrokkenen worden gekeken welke rol het CRa kan gaan vervullen.

3. Gebiedsagenda IJsselmeer

Het CRa is actief als verbindende kracht in integrale gebiedsopgaven op een provincieoverstijgend niveau. Concreet komt in 2017 het IJsselmeergebied aan de orde. Om tot een breed gedragen visie op de toekomst van het IJsselmeergebied te komen werken de Ministeries IenM, OCW en EZ samen met betrokken stakeholders aan een Agenda IJsselmeergebied 2050. Doel van deze Gebiedsagenda is het bevorderen van (ruimtelijke) samenhang in een gebied, dat valt binnen 6 provincies. Het CRa adviseert over de vervolgvragen in het lopende gebiedsproces door vanuit de ondergrondlaag aan te geven wat de draagkracht is, en vanuit de netwerk- en gebruikslaag de ruimtelijke behoeften ontwerpelijk te onderzoeken.

4. Kustpact

Het CRa heeft in 2016 een Advies Kustpact aangeboden aan directeur Gebieden en Projecten van het Ministerie van IenM. Het Kustpact is in februari 2017 door 63 partijen ondertekend. Momenteel zet het ministerie van IenM een projectgroep op om toe te werken naar een Plan van Aanpak. Hierin wordt gekeken naar een mogelijke rol van het CRa.

3. Opkomen voor bodemdaling

Bodemdaling in de veenweidegebieden heeft grote maatschappelijke, economische, ecologische en financiële consequenties en is een erkend probleem. De oorzaken, effecten en mogelijke scenario's zijn in beeld gebracht, maar er worden nog maar beperkt maatregelen getroffen. Het lange termijn businessmodel van de landbouw en andere economische activiteiten in deze gebieden staan onder druk en het eeuwenoude cultuurlandschap dreigt te verdwijnen. Hoe moeten we hier mee omgaan? Het CRa wil met ontwerp onderzoek verkennen welke alternatieve verdienmodellen en ruimtelijke oplossingen er voor veenweidegebieden mogelijk zijn. Ook rondom de gaswinning in Groningen en Drenthe willen wij bijdragen aan integrale perspectieven, waarin de ruimtelijke, economische en maatschappelijke impact een plek krijgen.

1. Verkenning bodemdaling veengebieden

In eerste instantie wordt samen met experts op dit gebied, zoals het PBL, de opgave van bodemdaling verkend. Feiten en cijfers worden gebundeld om inzicht te krijgen in de problematiek. De resultaten van de verkenning worden door datavisualisaties krachtig verbeeld. De specifieke rol voor het CRa wordt momenteel verkend. Er wordt gezocht naar koppelingen met andere opgaven zoals de energietransitie, klimaatadaptatie, de verduurzaming van de landbouw en de verstedelijkingsopgave.

2. Groningen

Bij de problematiek rond de gaswinning en de daaraan gekoppelde versterkingsopgave in de Provincie Groningen ontbreekt de overkoepelende integrale visie op regionale schaal. Hoe kan de versterkingsopgave aanleiding zijn om andere transities mee te nemen en hoe kunnen deze leiden tot nieuwe ruimtelijke kwaliteiten? Middels een werkbezoek naar de provincie gaat het CRa verkennen of zij hierin een rol kan vervullen.

Schoon evenwicht

Ruimte en mobiliteit gekoppeld

Transitie van het cultuurlandschap

Jaarprogramma

Begroting CRa 2017

BEGROTING CRa 2017	Begroot	
Verbinding Rijk - Ontwerp - Samenleving		85.000
Herbestemmingsteam	50.000	
Young Innovators	25.000	
Samenwerking netwerk stadsbouwmeesters / provinciaal adviseurs	5.000	
Onderwijs en beroepsuitoefening	5.000	
Rijksvastgoed en maatschappelijke meerwaarde / ontwerpinzet	inzet uren	
THEMA A – Schoon evenwicht		97.500
1. Energietransitie		65.000
Nationaal perspectief en kennis verbreding (handreiking)	20.000	
Ontwerpde inbreng in pilots regionale energiestrategieën	15.000	
Rijksvastgoed: van energieopgave naar een gebiedsaanpak	10.000	
Ruimtelijke visie op energieopwekking langs infrastructuur	20.000	
2. Klimaatadaptatie		20.000
Coördinatie en community of practice Q-teams HWBP	10.000	
Q-teams Varik-Heeselt, Lekkanaal en Afsluitdijk	inzet uren	
Leren van aanpak Ruimte voor de Rivier	10.000	
3. Circulaire economie		12.500
Verkenning circulaire economie en leefomgeving	7.500	
Verkenning NL testland circulair	5.000	
THEMA B – Ruimte en mobiliteit gekoppeld (projecten binnen drie subthema's gecombineerd)		125.000
1. Openbaar vervoer en verstedelijking		
2. De toekomst van de weg		
3. Gezonde verstedelijking		
Pilot integrale aanpak verstedelijking en mobiliteit uitbreiden	10.000	
Verkenning Nieuwe Kaart van Nederland	10.000	
Studie maatschappelijke kosten van inbreiding versus uitbreiding	10.000	
Bijdrage aan knooppuntenloket derde ronde	60.000	
Stad en Snelweg - pilots Amsterdam en Rotterdam	15.000	
De toekomst van de weg	10.000	
NL Fietsland vervolg	10.000	
Ontwerpen in het MIRT en deelname Kwaliteitsteams	inzet uren	

BEGROTING CRa 2017	Begroot
THEMA C – Transitie cultuurlandschap	122.500
1. Duurzame landbouw, divers cultuurlandschap	85.000
Verkenningen verduurzaming van de landbouw/GLB + infographics	25.000
Onderzoek Monitoring	17.500
Verkenning ruimte en de voedselagenda	5.000
Fotoproject Objectief Nederland	12.500
Landschapstriennale Park21 (CRa activiteit)	15.000
Diverse verkenningen transitie cultuurlandschap	10.000
Prijsvraag Brood en Spelen (begroting Atelier)	inzet uren
2. Landschappen van nationaal belang	20.000
Gebiedsagenda's Kust, Noordzee, Wadden, IJsselmeer	20.000
Nationale Parken Nieuwe Stijl	inzet uren
3. Bodemdaling veenweidegebieden en rond gaswinning in Groningen en Drenthe	17.500
Reservering project bodemdaling	10.000
Verkenning rol CRa Groningen	7.500
COMMUNICATIE EN REPRESENTATIE	60.000
Redactie werkagenda en jaarprogramma	5.000
Opmaak, druk en verspreiding werkagenda en jaarprogramma	15.000
Reservering excursies, werkbezoeken en directeurenoverleggen	20.000
Website, nieuwsbrieven, communicatie, publicaties	20.000
TOTAAL	490.000

Colofon

Uitgave van het
College van Rijksadviseurs

Floris Alkemade
Rijksbouwmeester

Berno Strootman
Rijksadviseur voor de
Fysieke Leefomgeving

Daan Zandbelt
Rijksadviseur voor de
Fysieke Leefomgeving

Tekst

College van Rijksadviseurs met
medewerking van Fred Feddes

Ontwerp

De Designpolitie

College van Rijksadviseurs

Postbus 20952
2500 EZ Den Haag
www.collegevanrijksadviseurs.nl

Bezoekadres:
Korte Voorhout 7, P4.22
2511 CW Den Haag
Tel. 088 - 115 81 71

Mei 2017